

ALISHER NAVOIY “XAMSA”SINING SADRIDDIN AYNIIY NASHRI
XUSUSIDA

*Maftuna Shomurodova,
O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi,
O‘zbek tili, adabiyoti va folklori
instituti mustaqil tadqiqotchisi*

Annotatsiya: Navoiyshunoslik, xususan, o‘zbek navoiyshunosligi ma’lum bir tarixga ega. Bunda atoqli olim Sadrididdin Ayniyning o‘ziga xos o‘rni mavjud. Maqolada olimning Alisher Navoiyning “Xamsa”sini birinchilardan bo‘lib nashrga tayyorlash borasidagi bemisl xizmatlari, benazir uslubi, ibratli sa’y-harakatlaridan bahs yuritildi. Ayniyning matnshunosligi hamda mutafakkir shoirning buyuk beshligi mazmun mohiyatini barcha kitobxonlarga yetkazishdagi tadqiqotlari tahlil qilindi.

Kalit so‘zlar: navoiyshunoslik, matn, tabdil, lug‘at, tarjima, davr, uslub, tahlil, talqin, shaxsiyat, shoir

ОБ ИЗДАНИИ САДРИДДИНОМ АЙНИ «ХАМСЫ» АЛИШЕРА НАВОИ

Аннотация: Навоиведение, в частности узбекское навоиведение, имеет определенную историю. Особая роль в этом принадлежит известному ученому Садриддину Айни. В статье говорится о беспримерных заслугах ученого, стиле Беназир, образцовом стремлении первым подготовить к печати «Хамсу» Алишера Навои. Проанализированы текстологические исследования и изыскания Айни в донесении до всех читателей сути великой пятерки поэта-мыслителя.

Ключевые слова: текст, перевод, словарь, перевод, эпоха, стиль, анализ, интерпретация, личность, поэт.

ABOUT THE SADRIDDIN AINI EDITION OF ALISHER NAVOI'S "KHAMSA"

Abstract: Navoi studies, in particular Uzbek Navoi studies, have a certain history. The outstanding scholar Sadrididdin Aini has a special place in this. The article discusses the scholar's unparalleled services, unique style, and exemplary efforts in being one of the first to prepare Alisher Navoi's "Khamisa" for publication. Aini's textual studies and research in conveying the essence of the great five contents of the thinker poet to all readers were analyzed.

Key words: Navoi studies, text, translation, dictionary, translation, period, style, analysis, interpretation, personality, poet

KIRISH. Alisher Navoiy o‘z asarlari bilan turkiy dunyoda she‘riyat sultoni bo‘lib tanildi. Ammo uning umumjahoniy falsafa va go‘zal badiiyatga ega asarlari butun Sharq-u G‘arbda birday o‘rganilgani ma‘lum. Navoiy – tilshunos, adabiyotshunos, muarrix, siyosiy arbobdir. Biroq uning shoirlik dovrug‘i hammasidan baland. Xususan, asarlarining gultoji sanalmish “Xamsa” shoir ijodiyotidagina emas, balki dunyo adabiyotshunosligida eng ko‘p o‘rganilgan asardir. Ta’kidlash joizki, atoqli olim Sadriddin Ayniy Alisher Navoiy “Xamsa”sini birinchilardan bo‘lib to‘liq ravishda sharhlashday mashaqqatli, mas’uliyatli va ayni bir paytda sharaflı mehnati bilan Sharq mumtoz adabiyotining zukko bilimdoni, mohir matnshunos, forsiy-arabiy-turkiy til lug‘atshunosi, muhibi ekanligini yana bir bor namoyish eta oldi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Navoiy “Xamsa”si ilk bor Sadriddin Ayniy tomonidan 1939-yili nashrga tayyorlangan va 1940-yili lotinlashtirilgan o‘zbek alifbosida chop etilgan. Bu nashr jarayonlari, xamsashunoslik faoliyati xususidagi olimning qaydlari bizgacha yetib kelganligi quvonarli. “...Bu nusxani tartibga solishda har bir doston va bo‘limlaridan xarakterli bo‘lgan parcha va misralarni terib oldim, - deydi olim, -...tushinilishi qiyin bo‘lgan ayrim so‘zlarga lug‘atcha tuzdim. Shu tanlanma nusxada duch kelgan ayrim tarixiy nomlar uchun ham qisqa tarjimayi hol yozdim” [3,11]. Ushbu ilk nashrda “Xamsa”ning XV asrda ko‘chirilgan nusxalari Ayniy qo‘lida bo‘lmaganligi sababli keyingi asrlarga oid qo‘lyozmalardan foydalangan. Lekin vaqt o‘tishi bilan “Xamsa”ning XV asrda, Navoiyning hayotlik chog‘ida ko‘chirilgan ikki nodir nusxasi topilgan. Bular Hirotning atoqli xattotlaridan Abduljamil kotib (1484 yilda) va Sultonali Mashhadiylar tomonidan (1492/93 yilda) ko‘chirilgan edi. Ayniyning ijodkorligini uning Benazir shaxsiyatisiz to‘laqonli ochib bo‘lmaydi. U har bir ishni erinmasdan, mukammal bajarishga odatlangan, haqiqatan, igna bilan quduq qaziydigan olim edi. “Xamsa”ga aloqador izlanishlari fikrimizni dalillaydi. 1947-yil yangi qo‘lyozmalarga asoslangan holda “Xamsa”ning ikkinchi nashrini tayyorlaydi. Unda solishtirishlar asosida oradagi farqlar tuzatiladi, sharhlar ko‘p o‘rinlarda ixchamlashtiriladi va Navoiy yubileyi oldidan qayta nashr etiladi. Bu kitobni Porso Shamsiyev, Sobirjon Ibrohimov va Solih Mutallibovlar tahririy jihatdan ko‘rib chiqib, bosmaga ruxsat etishadi. Keyinchalik Ayniyning noshirlik ishini davom ettirib Navoiy asarlarini bir necha bor chop etilishida xizmati singgan Porso Shamsiyev ustozı haqida haqli iqrorini keltiradi: “S.Ayniy “Xamsa” dostonlarini mohirlik bilan qisqartirib, qisqargan joylarini nasriy yo‘l bilan bezatdi. Shu bilan muxtasar “Xamsa”ni elga manzur qildi”[6,82]. Aytish mumkinki, Ayniyga qadar ham “Xamsa” dostonlarini nasriylashtirish, orginaliga nisbatan soddalashtirish borasida harakatlar bo‘lgan. Buni, jumladan Umar Boqiy, Mahzun kabi adiblar faoliyatida uchratish mumkin. Ular buyuk beshlikni barcha dostonlarini emas, balki ma‘lum birlarini sharhlashgan. Ayniydan keyin ham Navoiy “Xamsa”si G‘afur G‘ulom, Yunus Latif, Inoyat Maxsumov, Manzar Abulxayr, Abduqodir Hayitmetov, Vahob Rahmonov, Naim Norqulov kabi olimlar tomonidan bir necha bor tabdil qilingan, qayta-qayta nashr etilgan va etilayotir. Zero, Navoiyning qoldirgan bitmas-tuganmas ma’naviy xazinasini o‘qish, uqish, o‘rganish bo‘yicha yakuniy xulosani aytish imkonsiz. Ammo Ayniyning “Xamsa” nashrida tutgan yo‘li tahsinga loyiq. Bu nashrda olim

ham matn aniqligini, ham asar tili jozibasini, ham badiiyat ulug‘vorligini, ham g‘oya yuksakligini, ham o‘quvchi saviyasini nazardan chetda qoldirmagan. Keyingi nashrlarda uning bu uyg‘unlikda olib borilgan tadqiq usulining har biri rivojlantirildi. Nasriy bayonlar yaratildi, lug‘atlar tuzildi, sharhlar yozildi. Ayniyning navoiyshunoslikdagi ulkan iqtidorini ko‘plab adabiyotshunoslar e‘tirof etishgan, o‘rganishgan. Bu haqida adabiyotshunos Botirxon Valixo‘jayev va Rahim Vohidovlar “Navoiy ijodi – ilhom manbai” nomli risolalarining “Mangulikka qo‘yilgan izlar” ruknida qimmatli fikr-mulohazalari qarashlarimizni quvvatlaydi.

Ayniyning o‘zbek Navoiy ixlosmandlari uchun, qolaversa, keng kitobxonlar uchun amalga oshirgan ushbu xayrli ishining mahsuli o‘laroq bebaho xazina keng omma qo‘liga va diliga yetib bordi. Kitob Sadriddin Ayniyning so‘zboshisi bilan boshlanadi. Avvaliga olim fikr urg‘usini Navoiy “Xamsa”sinig orginalligiga qaratadi va bunga bir necha dalillar keltiradi: “Navoiy “Sabba’i sayyor” dostoning boshlang‘ich qismida o‘zidan ilgari shu mavzuda doston yozgan shoirlarni tanqid qilib o‘zining bu dostonini boshqa mavzuda va boshqa mundarija bilan yozganligini qayd qilib o‘tadi:

Bu sababdin bu xush fasona aro,
Balki bu xushnavo tarona aro
Yo‘q edi hech chorayu tadbir,
Kim biror yerda bo‘lmas ay tag‘yir” [2,5].

Shu o‘rinda Ayniy diqqatni Navoiyning o‘zidan oldingi xamsanavis ustozlariga zo‘r ehtiromi bilan birga bitilgan ularning ayrim kamchiliklarini mohirona va xolisona tanqid qilganiga qaratadi. Alisher o‘z “Xamsa”sini vujudga keltirish yo‘lida tarixni va xalq afsonalarini ham chuqur o‘rganib ulardan ustalik bilan foydalanadi. Buning isboti o‘laroq dostonlar muqaddimasidagi adibning o‘z iqrorlari bo‘lsa, keyinchalik adabiyotshunoslar tomonidan olib borilgan ilmiy ishlardir.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. O‘tgan asr navoiyshunosligi siyosiy tazyiqlar asosida yaratilganligi ma’lim. Mufakkir shoir ijodining ba’zi qirralariga e‘tibor qaratilishi, uning siymosini ko‘rsatib berilgan chizgilarda yaratilishi shundan. Ayniyda ham bu holat bo‘rtib ko‘rinadi. Alisher Navoiy diniy, tasavvufiy, qarashlari namoyon bo‘ladigan o‘rinlar haqida faqat ishoralar mavjud. Ammo ba’zi bir talqinlar olimning shaxsiy hayoti, ijodidagi maslakdan kelib chiqqanligini ham e‘tirof etish lozim. Chunki Ayniyning o‘zi ham butun umri davomida mehnatkash xalqning nohaq ezilishi, manfaatlari toptalishiga qarshi kurashib, oddiy insonlar hayoti zahmatlarini bor bo‘y-basti bilan ko‘rsatgan asarlar yaratish orqali, ularning ilmli, ziyoli bo‘lishi yo‘lida kerakli paytlarda jonbozlik ko‘rsatgani (amirga qarshi harakatlarda ishtirok etib, yangi usl maktablari ochib, kezi kelganda hech qanday moddiy manfaatlarsiz murabbiylik faoliyatlari bilan shug‘ullanib, darsliklar yaratib...) kabi Navoiy shaxsiyatidagi shu hislarni ulug‘laydi: “Alisher Navoiy o‘zining siyosiy hayotida va shaxsiy turmushida adolat uchun, xalq uchun va jamiyat axloqini tuzatish uchun qanday hormasdan, qo‘rqmasdan kurashib kelgan bo‘lsa, uning “Xamsa” singari o‘lmas asarlarida ham, o‘sha maqsad va g‘oyalarni ilgari suradi”, [2,7] - deydi navoiyshunos. Olim kirish so‘zda har bir dostonga qisqacha to‘xtalib o‘tish bilan

barobarida, “Farhod va Shirin”ga kengroq yondashadi. Chunonchi: “...o‘zidan ilgari shunday doston yozganlarning “Xusravlari” o‘rniga, asosiy qahramon qilib Farhodni oldi”, deya Navoiyning Farhodi podsholik va mansabdan nafratlangani, o‘qishga berilgani, tosh-taroshlik, naqqoshlik, rassomchilik hunarlarini o‘rganib, butun ilm va ma’rifatni o‘zlashtirgani bilan muallif zamonasidagi shahzodalarga qarshi qo‘yilganini ta’kidlaydi. Xarakterlisi, Ayniy zamonasining fojialaridan, qullik kishanlaridan ma’rifat bilan harakat qilgan. Millat tarbiyasi ona tarbiyasi bilan belgilanishini anglagan Ayniy Navoiy yaratgan xotin-qizlar tasviriga urg‘u beradi. Mehnbonu va Shirinning nechoqlik marifatparvar, ilm va hunar ahlini sevuvchi va tarbiya qiluvchi, mamlakatni obod qiluvchi qahramon, vatanparvar ekanligini va hatto ularning oddiy kanizaklarigacha mutaxassis olim shaxslar ekanligini sanab o‘tadi. Ayniqsa, “Saddi Iskandariy” dostonidagi Lu’bati Chinni ham Navoiy zamonidagi ba’zi hokim tabaqa xotin-qizlariga qarshi yaratilgan obraz hisoblaydi. Bunday “...xotin-qizlarning talantlariga va ularning favqulodda san’atkorlik va qahramonlikni o‘zlarida birlashtira olishini qobiliyatiga ishongan Navoiyday dohiy shoirgina yarata oladi”, – deydi. Albatta, Sadridin Ayniy vatan, millat qayg‘usida yaratilgan nafaqat badiiy asarlari, balki ilmiy tadqiqotlari ham bugungi olimlar uchun ibratdir. Yubiley qarorlaridagi tanlov ham uning mumtoz adabiyot bilimdoni ekanligini tasdiqlaydi. Zotan, “Navoiy Yubileyi Komitetining topshirig‘i bilan qo‘lingizdagi bu tanlanma nusxani vujudga keltirdim”, – deydi so‘zboshi muallifi.

Qisqartma nashrinining o‘ziga xosligi shunda ediki, u tuzilishi jihatidan xalq dostonlarini yodga soladigan nasr va nazm qorishig‘i uyg‘unligida shakllantirilgan edi. Bu o‘z navbatida turmush-tarzi xalq dostonlari bilan hamohang kechayotgan millat manfaatlariga mos, tushunib uqishlariga monand uslub edi. Ishni tayyorlash jarayonida Ayniy shu qadar mohirona yondashib, dostonlarning asosiy syujet chizig‘ini putursiz saqlagan holda ulardagi xarakterli bo‘lgan parchalar va misralarni ustalik bilan terib oladi. Qisqartirilgan qismlarini esa nasriy yo‘l bilan mazmunini bayon qiladi. Saralangan misralar orasidan ham o‘quvchilar tushunishi uchun murakkablik tug‘diradigan o‘rinlarga tagsatrdan sharhlar o‘rin olgan. Kitobni varoqlar ekanmiz, sharhsiz sahifalarni topish dushvordir. Bu muallifning maqsadiga daholarcha yondashganligini ko‘rsatadi. “Navoiyning shaxsiy hayotiga, yoki zamondoshlariga oid bo‘lgan joylarini izohlab o‘tdim. Ba’zi parcha va hikoyalarning tuzilishlari va ulardagi qahramonlar to‘g‘risidagi o‘z fikrimni ham bet ostida bayon qildim”[2,11], – deya Ayniy izoh beradi. Sharhlarni B.Valixo‘jayev va R.Vohidovlar ta’kidlaganidek, guruhlariga ajratib tasniflash mumkin. Masalan, tekstda uchraydigan arab, fors-tojik va eski o‘zbek tilidagi tushunilishi qiyin so‘z va terminlar izohi keladi: *xoraafgan-tosh qazuvchi; alam-bayroq; dur-uzoq; farxunda-muborak; xujasta hotif-chetdan so‘zlovchi; anog‘a-(arabcha)qiyinchilik; mahchai tug‘-bayroqning teppasiga o‘rnatilgan yarim oy; homily roz-sir ko‘rsatuvchi; yakfan-yagona bo‘lish va h.k.* Keyingisida esa murakkab tashbehli va ramzli baytlar sharhi beriladi, jumladan:

Muningdek uyqunikim, ko‘rdi jovid,
Ki uyg‘onmay yetib boshig‘a xurshid?

–“Uxlab yotgan kishining boshiga oftob kelsa, uyg‘onadi. Shoir bu misrada Shirinni ofrobga o‘xshatib, shu hodisadan foydalangan”[2,183]. Yoki:

“Kungaki, uryonliq erur ziynati,
Tiya bo‘lur, bo‘lsa agar xil’ati.

–Havoning sofligi quyoshning yalang‘ochligida; xiraligi to‘n kiyishida, ya‘ni bulut bilan burkanishida”[2,53]. “Hayratul-abror”dan olingan o‘n birinchi maqolatda – olimlar, olimlik va ilm ahli haqida fikr yuritilgan bo‘lib, bayt izohi bilan Navoiyning bebaho tashbeklariga urg‘u qaratilgan.

Ayniy izohlarining yana bir guruhiga asardagi she‘riy san‘atlarga doir ma‘lumotlar keltirilgan. Masalan: “Sab‘ai sayyor” dostonidan:

...Shoh behud yer uzra, moh dog‘i,
Moh kelmay o‘ziga shoh dog‘i...

–“bu ikki misrada “tardi aks” san‘ati bor, ya‘ni birinchi misradagi “shoh” bilan “moh” so‘zlarini teskari qilib bergan”[2,325],-desa, yana bir o‘rinda:

O‘yla bahri falak misol ichra,
Kavkabi yer tutib hilol ichra.

–“Shoir bu ikki misrada,-deyiladi izohda,- dengizni osmonga o‘xshatgandan keyin, undagi qayiqni yangi oyga va qayiqdagi qizni yangi oy oldidagi yulduzga o‘xshatgan. Bu murakkab tashbih to‘la tashbihlarning go‘zal namunalaridandir” [2,206].

Yuqoridagi singari izohlar ham shakl va ma‘no uyg‘unligini anglashga yordam bergan. Va nihoyat, tarixiy, afsonaviy shaxslar, afsona va rivoyatlar, urf-odatlariga tegishli ishoralarga berilgan tushuntirishlar nashrning qimmatini ta‘minlagan va kitobxon uchun juda qiziqarli bilimlarni yetkazilishiga sabab bo‘lgan.

Dostonlardagi Ayniy sharhlari shu qadar ravon va izchilki, o‘quvchining qaysi darajadagi ma‘lumot doirasiga ega bo‘lishidan qat‘iy nazar tushunilishi inobatga olinganligi tayin. Jumladan, “Hayratul-abror” dostonidagi:

Zulmung erur kunduzu fisqing kecha,
Zulm ila fisqing necha bo‘lg‘ay, necha?...

– “bu ikki misra, – deydi Ayniy sharhida – eski adabiyotda “sahli mumtani” (ko‘rinshi va tushunilishi oson, ammo ishlanishi imkondan tashqari) deb atalgan san‘atning yorqin misollaridandir”[3,24]. Ko‘rinib turibdiki, sharh ichida yana sharh berish usuli orqali hech qanday savolga o‘rin qoldirilmagan va adabiyotdan yiroq soha vakili uchun ham tushunarli tahlil dunyoga kelgan. Yoki:

Ham yuborur la‘l Badaxshon sari,
Ham ketirur zirani Kirmon sari.
Shamni kunduz yoritur beadam,
Mehr ziyosig‘a beray, deb madad.
O‘yla bulutdekki, quruq bog‘ uza,
Yog‘may o‘tar, suvni to‘kar tog‘ uza.

– “Bu o‘rinda muhtoj bo‘lmagan kishilarga narsa bergan kishini – la’lni la’l koni bo‘lgan Badaxshonga, zirani zira makoni bo‘lgan Kirmon viloyatiga olib boradigan(bu ikki jumla xalq maqolidan) va oftobning nuriga madad bermoqchi bo‘lib, Kunduz kuni sham yoqadigan ahmoq kishiga o‘xshatiladi. Unday kishini qurib qovjirab yotgan bog‘ga yog‘may, hojatsiz toqqa yog‘adigan bulutga tenglashtirilgan”[3,27]. Bu yerda ham o‘sha usul orqali izoh berilgan. Ko‘ramizki, yuqoridagi misralar Ayniyning matn bilan ishash mahorati yuksakligidan dalolatdir. Negaki, mazkur misralar qisqartilsa yoki faqat nasriy izohi berib ketilsa, Navoiyning san‘atkorlik mahorati kitobxon uchun sezilmay qolardi. Bu Ayniy tanlagan nasr va nazm uyg‘unligidagi uslubning nechog‘li o‘rinli tanlov ekanining isbotidir. Ma’lumki, Navoiy dostonlar bobi avvalida sarlavha yanglig‘ nasriy kirish izohlari bergan. Ayniy esa har bir dostonni boblarsiz yaxlit bir butunlikda shakllantirib, Navoiyning nasriy so‘zboshilarini ham umlashmaga singdirgan. Tagsatrlarda shunday so‘zlar izohi borki, ular orqali shorihning qomusiy olim va hayotiy tajribaga boyligini ko‘ramiz. Masalan, tasviriyl san‘at sohasidagi atama: “Afshon – naqqoshlikda bir turli naqshning nomidir. Bu naqshda naqqosh rangni qilqalam bilan qog‘oz ustiga sepadi, bunday naqshning o‘zbekchaga aynan tarjimasi “sepma” yoki “sochma” bo‘ladi. Navoiy bu ikki misrada naqqoshlikdagi mana shu san‘atdan foydalanib, suvni movi varaqqa, xazon barglarini uning ustidagi zarhaldan sepilgan “sepma” naqshga va yel (shamol)ni naqqoshga o‘xshatgan”[3,38]. Bunday lug‘atlarni ko‘p uchratishimiz mumkin. Ayniy Navoiy “Xamsa”si ustida ish olib borgan davr (1939-1940)dan sal avval, aniqrog‘i, 1936-1938-yillar orasida o‘n besh ming so‘zdan iborat tojik adabiy tili lug‘atini tuzgan. Bu haqda o‘zining “Qisqacha tarjimayi holim” risolasida aytib o‘tgan[2,27]. Ayniyning o‘sha paytda olib borgan izlanishlari mazkur tabdilni qisqa muddatda muvaffaqiyatli amalga oshirishida poydevor bo‘lgani tayin.

XULOSA. Sadriddin Ayniy tomonidan tayyorlangan Navoiy “Xamsa”si sharhida undan keyin bir necha o‘n yillar davomida qilingan sharhlarda, deyarli, uchramaydigan bir xususiyatni alohida urg‘ulash o‘rinlidir. Olim dostonlarning asl mohiyati va Navoiyning tasvvufiy qarashlarini o‘zida jam etgan “hamd”, “munojot” va “na’t” kabi boblari mavjudligi haqida qisqagina bo‘lsa-da aytib o‘tish bilan o‘quvchining asar haqidagi tasavvurlarini tiniqlashtiradi.

Sadriddin Ayniy navoiyshunoslikda chekkan zahmatlari, qo‘shgan hissasi bilan ushbu sohaning endigina unayotgan niholiga abadiyat suvini quyganligi birgina “Xamsa” asri nashri bilan ham isbotlanadi. Ayniy tadqiqotchigina emas, Navoiy asarlarining jonkuyar targ‘ibotchisi ekanligi bilan ham ajralib turadi. Muhtasham navoiyshunoslik dunyosida lug‘atshunoslik, matnshunoslik, shorihlik, nazariyotchilik, talqinchilik, targ‘ibotchilik bir necha yo‘llarga bevosita Ayniy tadqiqotlari orqali boriladi. Shu bois Sadriddin Ayniy izlanishlarini atroflicha o‘rganish navoiyshunoslik ufqlarini kengayishiga xizmat qilishi shubhasiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Ayniy zamondoshlar xotirasida. Adabiyot va san‘at nashriyoti. – Toshkent. 1978-yil.
2. Ayniy. Qisqacha tarjimayi holim. – Toshkent: Badiiy adabiyot nashriyoti, 1960.

3. Alisher Navoiy. Xamsa. Qisqartirib nashrga tayyorlovchi va so‘zboshi muallifi Sadriddin Ayniy. – Toshkent, 1940.
4. Alisher Navoiy. Xamsa. Qisqartirib nashrga tayyorlovchi va so‘zboshi muallifi Sadriddin Ayniy. – Toshkent, 1947.
5. Erkinov S. Navoiy “Farhod va Shirin”i va uning qiyosiy tahlili. – Toshkent: Fan, 1971.
6. Raxmonova Z. Navoiyshunoslik manzillari. – Toshkent, 2023.
7. Valixo‘jayev B., Vohidov R. Navoiy ijodi-ilhom manbai. – Toshkent: Fan, 1981.
8. P.Shamsiyev, S.Ibrohimov. Navoiy asarlari lug‘ati. – Toshkent: “Gafur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti”, 1972.